УДК 811.161.2-112

В. В. Денисюк

РЕГІОНАЛЬНЕ ЛІТОПИСАННЯ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ДИНАМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ФРАЗЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

В статье проанализированы устойчивые сочетания слов регионального памятника письменности украинского языка начала – середины XVIII века – Черниговской летописи, которая свидетельствует об активных процессах формирования фразеологического фонда украинского языка. Чаще всего зафиксированные фразеологические единицы реализуют семантику ‘убить, уничтожить’, что связано со спецификой описываемых событий.

Літописання, відродження якого на українських теренах припадає на другу половину XVII ст., становить вагомий пласт пам’яток, писаних різними мовами та їх варіантами, що функціювали в тогочасній Україні. Прикметно, що з кожним роком кількість літописів збільшувалася, змінювалися підходи авторів до написання таких праць. З упевненістю можемо стверджувати, що на початок XVIII ст. літописання як жанр трансформується в історіографію, яка відрізняється не тільки формою викладу, але передусім підходами: це не констатація, а висловлення авторської позиції на різноманітні події в країні та за її межами. Диференціацію, звичайно, можна спостерігати між працями загальнодержавного та регіонального масштабів: якщо в перших така оцінка досить виразна, то в других вона прочитується тільки в оцінці явищ місцевого значення. Питання загальнодержавного масштабу чи зовнішньої політики країни, як-от укладання перемир’я, смерть монарха та ін., обмежені нейтральною радістю чи смутком. Досить часто в таких текстах трапляються діалектизми, фонетичні чи граматичні варіанти слів, що вимагають від лінгвістів глибшого аналізу, аніж це маємо при роботі з узвичаєним арсеналом пам’яток. Очевидно, саме це слугує причиною порівняно меншого інтересу мовознавців до регіональних текстів. Однак тут необхідно прислухатися до слів І. І. Срезневського, який у праці «Думки про історію російської мови» зазначав, що «кожна давня пам’ятка мови повинна бути проаналізована окремо в аспекті лексичному, граматичному й історико-літературному. Після звірення кращих списків потрібно скласти для неї особливо повний і докладний словник, не пропускаючи жодного слова, жодного відтінку значення, й особливо повну й докладну граматику, не пропускаючи жодної форми, жодної особливості форми» [5, с. 98].

Суголосну думку висловив і Б. О. Ларін: «Визнаючи за доцільне зберегти синхроністичну обмеженість вивчення фразеології в літературній стилістиці (наприклад, у мові того чи того письменника), ми цілком усвідомили нагальну потребу історичної розробки фразеологічних матеріалів за всіма доступними джерелами: пам’ятками писемності з X ст., фольклорними текстами і діалектними даними. У цьому ми бачимо тепер основне, вирішальне завдання. <…> Безсумнівно, що походження, шляхи і закономірності утворення фразеологічних поєднань можуть бути з’ясовані лише при історичній побудові фразеології, при розробці всіх багатств середньовічної і найдавнішої ідіоматики, стійких словосполучень як російської, так і інших мов. А поки цим не займалися, питання про їх походження і закономірності історичного розвитку залишається без відповіді» [2, с. 136 – 137].

Нашу увагу привернув невеликий за обсягом так званий Чернігівський літопис, списки якого в XIX ст. – 1856 р. та 1890 р. – двічі опублікували різні дослідники (М. Білозерський, О. Лазаревський). Відтак маємо і хронологічні відмінності: у списку Білозерського події охоплюють 1587–1750 рр., у списку Лазаревського – 1587–1725 рр. М. Білозерський та О. Лазаревський довели належність пам'ятки північному говору української мови, що має багато спільних рис із південнобілоруськими говірками, зокрема твердий [**р**] (*непорадки, цара, Юрый, пострыгся, отворалося* та ін.), [**ў**] (*поутѣкали, поузъ*), зміна [**а**] на [**е**] (*тисеча*), зміна ненаголошеного [**о**] на [**а**] (*Рагоза*), явище дзекання (*Адзи-дерей*), явище цекання (*Ипатий Поцiей*). Усвідомлюючи стильову залежність регіональних літописів від нових, деякою мірою від закордонних праць такого типу, деякою – збереження києворуських літописних традицій, у нашій розвідці торкнемося невеликого фрагмента однієї з мовних підсистем літопису – фразеологічної.

Головну увагу автор/автори літопису зосередили на відображенні внутрішніх і зовнішніх політичних подій, що переважно закінчувалися воєнними конфліктами. Власне, цей позалінгвальний чинник визначив коло стійких сполучень слів, якими послуговувалися літописці. Прикметно, що ключовим концептом у такій ситуації стає смерть, вербальними репрезентантами якого в досліджуваній пам'ятці є як лексема *смерть*, так і фразеологізми відповідної семантики. Зауважимо, що в деяких із них спостерігаємо явище енантіосемії, що позначено векторністю сприймання літописного тексту, хоч наперед для середньовічного українського читача виходить саме позитивна конотація 'хоробрість, мужність, сміливість', напр.: *... тамъ же козаки Сагайдачного учинили гетманомъ и заразъ яко на рихлѣй Сагайдачный пошолъ зъ войскомъ козацкимъ до кролевича подъ Хотѣнъ, а пришедши въ ночи подъ войско турецкое, поймалъ полную всю сторожу ихъ, а справивши войско свое на двѣ части, ударилъ на войско турецкое о полночи, а* ***положивши*** *турковъ* ***трупами*** *тисечей пятдесятъ три, пробилъся до кролевича, палъ предъ нимъ на землю, витаючи его* (ЧЛ, с. 7 – 8); *... и самъ залога Іванъ Мазепа зъ ручници много турковъ* ***трупомъ положилъ****, за що велми розгнѣвався ханъ и болшую громаду войска татарского и турецкаго добывати Крехова послано* (ЧЛ, с. 18); *Того жъ року, мѣсяца мая дня 1, Іоаннъ Мировичъ, полковникъ переяславский, въ Ляховичахъ, на консистенціи, былъ облеженъ отъ шведовъ; тамъ, боронячися имъ добре, шведовъ до трехъ тисячий* ***трупомъ положилъ*** (ЧЛ, с. 24); *... тамъ мѣлъ баталию зъ шведами, ляхами, волохами и* ***положилъ*** *на пляцу* ***трупомъ*** *люду противного собѣ: тисичий 27 и 299 человѣка, а взялъ въ полонъ шведовъ тисячий двѣ и человѣка 482, гарматъ двадцать двѣ, дробной стрелбы малой и великой множество* (ЧЛ, с. 24). З такою ж конотацією фіксуємо фразеологізм і в контекстах, що стосуються тих моментів життя країни, коли не було ворожнечі між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою, напр.: *Янъ Третий, кроль польский, подъ Виднемъ, мѣстомъ цесара христианского, турковъ збилъ и великии скарбы тамъ взялъ и наметъ везерский, который былъ вздовжъ на сажней 40, вшеръ на сажней 20, а верховъ мѣлъ 43, и короговъ махометанскую взявши, послалъ до Рыму; а потымъ, гонячи везира, котрый сподъ, Ведня утеклъ, мѣсто великое цесарское названое Стридония, котрое турки завоевали были у сто лѣтъ, того жъ дня якого взяли, цесарови отшукалъ и тамъ кавалерию турецкую, тисячий 80,* ***трупомъ положилъ****, а татаре утекли, бо ихъ тамъ убито тисячий три* (ЧЛ, с. 20).

Наведені контексти дозволяють стверджувати, що фразеологізм функціює зі значенням 'убити, знищити'. Історичні словники української мови, як і білоруської та російської, не фіксують цього стійкого сполучення слів. Не засвідчує воно і києворуської літописної традиції: його не кодифікує ні І. І. Срезневський, ні А. І. Генсьорський, ні О. І. Васильєв. В. В. Німчук, описуючи історію формування прислівників в українській мові, зауважив, що «серед безприйменникових форм

найбільшу схильність до адвербіалізації протягом історії української мови виявили форми орудного відмінка іменників. Цей процес тісно пов'язаний із стиранням деяких старовинних функцій орудного відмінка, зокрема вказівки на інструмент, знаряддя, причину й підставу, обмеження тощо, й набуттям ним здатності вказувати на спосіб із наступним переосмисленням відповідного слова, втратою ним предметності» [3, с. 391]. О. О. Потебня про орудний способу дії зазначив: «Для орудного способу характерна саме його різноскладовість походження: у нього вливаються різні орудні при легкій зміні свого значення в напрямку до втрати субстанціальності; він є момент, що передує переходу додатка у прислівник» [4, с. 469]. Наведений фразеологізм демонструє переосмислення, внаслідок якого з орудного відмінка іменника *труп* шляхом адвербіалізації утворився прислівник способу дії *трупом*. Очевидно, базою для таких трансформацій можна вважати польську мову, в якій у XVI ст., як свідчить історичний словник, функціював зі світсько-релігійним значенням фразеологізм *położyć trupa* 'покласти в гроб, погребти, поховати' (SP XXVII, с. 57). Стан смерті як кінцевий результат життя людини, після якого неможливі будь-які дії нею самою, дозволили літописцям новоутворене сполучення втягнути в орбіту батальної фразеології для репрезентації різних параметрів битви – через орудний способу дії охарактеризувати як позитивні риси керманича й вояків, так засвідчити квантитативний показник. Аналізована пам'ятка демонструє незакріплений порядок компонентів стійкого сполучення слів. Нова українська літературна мова успадкувала фразеологізм без зміни в семантиці – 'убивати, нищити' (СФУМ, с. 300).

Києворуську літописну традицію продовжує фразеологізм *смерти предати*, засвідчений у тексті один раз, напр.: *Того жъ року, царъ Петръ Алексеевичъ взялъ городъ шведский Рыгу, гражданъ въ ней пощадѣлъ, а воинскихъ людей дванадесять тисячий* ***смерти предалъ*** *всѣхъ* (ЧЛ, с. 29). А. І. Генсьорський зафіксував його зі значенням 'убити' в Галицько-Волинському літописі [1, с. 159].

Для змалювання смерті автори запозичували зі сфери юриспруденції найменування різних видів покарань, унаслідок яких людина гинула. У досліджуваному тексті одиничним випадком уживань представлено фразеологізм юридичної сфери *шию втяти*, напр.: *... пришедши до Межибожя, обачили непорадки его войсковой справѣ, казалъ Сагайдачный Бородавцѣ пяному* ***шию втяти*** (ЧЛ, с. 7).

Популярний у XVII–XVIII ст. батальний фразеологізм *огнем и мечем* у Чернігівському літописі засвідчено всього раз із семантикою загального знищення, напр.: *... Меншиковъ заразъ добылъ Батурина и сплюндровалъ его* ***огнемъ и мечемъ*** ... (ЧЛ, с. 27).

Фіксуємо в пам'ятці і стійке сполучення слів *ити въ тропы*, напр.: *... и велми ихъ тамъ погинуло много на болотахъ, и на переправахъ отъ ляховъ побито, бо ляхи за Хмельницкимъ* ***ишли въ тропы*** *ажъ до Бѣлой Церкви, города козацкого* (ЧЛ, с. 11). Фразеологізм кодифіковано як стійкий у «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» (СУМ[16–17], 13, с. 227). Звертає на себе увагу той факт, що фразеологічна одиниця не була активно вживаною навіть у творах літописного жанру. Натрапляємо на варіант цього фразеологізму в Лизогубівському літопису, що також презентує північне українське наріччя, напр.: *... посля турки, возвратившися, дали были поражку ляхамъ, – однакъ послѣ, за прибытіемъ цесарцевъ 12 тысячей, паки турчинови носа утерли добре и гараздъ и,* ***наганяючи въ тропы****, рубалы и покололы турковъ много* (ЛЛ, с. 33). Очевидно, витоки фразеологізму слід шукати в професійній лексиці мисливців, для яких *тропа* – це сліди звірів, які таким маршрутом рухаються у відповідному напрямку і, пішовши якими, можна вполювати їх. Отже, *в тропи* – це, власне, *слідом*. Контекст дозволяє стверджувати, що події розгорталися швидко, що в напрямку до сучасності позначилося на компонентному складі при збереженні

семантики одразу, не гаючи часу, негайно’ – (іти) *по гарячих слідах*, засвідченого «Словником фразеологізмів української мови» (СФУМ, с. 663).

Послуговуються автори для змалювання великої кількості війська порівняльним фразеологізмом *шло якъ вода*, напр.: *... але же войско Галичино было велми великое и* ***шло якъ вода*** *не застановляючися, тылко отсрѣлювалися* … (ЧЛ, с. 21). Зрозуміло, що в його основу міг бути покладений різний образ, пов’язаний із водою як однією з чотирьох стихій – починаючи від біблійного потопу до тих річок, що навесні або восени виходили з берегів, знищуючи все на своєму шляху. Очевидним є те, що у фразеологізмі синкретизувалися кількісний і часовий параметри – безперервний рух великої кількості чогось або когось. Прикметно, але нову українську літературну мову поповнила фразеологічна одиниця синкретизованої семантики, одним із компонентів якої є орудний способу дії – *плавом пливти* рухатися безперервним потоком (про людей)’(СФУМ, с. 519).

Фразеологічні одиниці допомагають реальніше змалювати різні перипетії суспільно-політичного життя, зокрема підступи й інтриги навколо перших осіб держави, спроби захопити владу та ін. У такому разі домінантність виявляє концепт «здоров’я», адже тільки фізично, розумово й духовно здорова людина може повноцінно керувати державою. Зокрема, у Чернігівському літопису натрапляємо на опис випадку, що стався з королем Жигмонтом. Фразеологізм використано для змалювання одного з етапів відновлення фізичного стану короля, напр.: *Того жъ року, у Варшавѣ на сеймѣ, шляхтичъ Пекарский, на Жигмонта, короля полского, gды выходилъ съ костела, ударилъ чеканомъ, але Богъ его самъ боронилъ отъ смерти, бо плазмомъ ударилъ и кровъ его облила, и палъ кроль на землю, а потомъ,* ***пришедши до себе****, даровалъ его здоровемъ* (ЧЛ, с. 7). Власне, прийменникова форма фразеологізму засвідчує уявлення тогочасних українців про смерть, коли душа покійника відходить в інший світ, тобто відбувається ніби роздвоєння, тому й повернення передано конструкцією *до себе*. Нова українська літературна мова успадкувала фразеологічну одиницю, розширивши конотативний ряд психоемоційним станом та станом після медичного втручання – ’1. Повернутися до свідомості після непритомності, наркозу і т. ін. 2. Опам’ятатися, заспокоїтися, отямитися (після страху, хвилювання і т. ін.) // Повернутися до звичайного, спокійного життя’ (СФУМ, с. 560 – 561).

Цікавою є реакція авторів на події, що відбувалися в країні. Аналізована пам’ятка дозволяє стверджувати, що й оніми зазнавали різних трансформацій. Це, зокрема, стосується хороніма *Сибір*, що, метафоризувавшись, міг реалізувати семантику не власне локальну, а виду покарання – заслання, напр.: *... тамъ же Ивана Самойловича, гетмана козацкого, зъ двома сынами,* ***взято на Сибѣръ****; на Коломаку тогды жъ козаки учинили гетманомъ Івана Мазепу, а Самойловича* ***взято*** *за тое* ***на Сибѣръ****, що хотѣлъ здрадити Москву и зъ ордою братерство мѣти* (ЧЛ, с. 21).

Ділова сфера репрезентована один фразеологізмом *слово въ слово*, напр.: *А въ сенатъ другую подали такую жъ,* ***слово въ слово****, челобитную* (ЧЛ, с. 33), що без змін у семантиці продовжує функціювати в новій українській літературній мові (СФУМ, с. 665).

Отже, фразеологічна підсистема Чернігівського літопису свідчить про багату фразеологію тогочасної української мови. Досліджуваний текст репрезентує батальну, ділову, юридичну, народнорозмовну фразеологію. Більшість аналізованих одиниць увійшли до фразеологічного фонду нової української літературної мови та продовжують функціювати в ній.

Умовні скорочення

ЛЛ – Лѣтописецъ или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ, что въ которомъ году дѣялось въ Украини малороссійской обоихъ сторонъ Днѣпра и кто именно когда Гетманомъ былъ козацкимъ (1506–1737) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – Киев, 1888. – С. 1–69.

СУМ[16–17] – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2013. – Вип. 13. – 241 с.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови : [містить 7922 фразеологічні од.] / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – 788 с.

ЧЛ – Черниговская лѣтопись по новому списку (1587 – 1725) // Оттиск из Киевской Старины. Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) и Коломацкие челобитные / изд. Ал. Лазаревского. – Киев, 1890. – С. 6–36.

SP – Słownik polszczyzny XVI wieku. T. 27. Poł – Posiwieć / [red. naczelny Maria Renata Mayenowat , zastçpca red naczelnego Franciszek Peplowski]. – Warszawa : Polska Akad. Nauk, Inst. Badari Literackich, 1999. – XII, 499 s.

Список використаної літератури

1 Генсьорський, А. І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості) / А. І. Генсьорський. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 284 с.

2 Ларин, Б. А. История русского языка и общее языкознание: Избранные работы / Б. А. Ларин. – М. : Просвещение, 1977. – 224 с.

3 Німчук, В. В. Прислівник / В. В. Німчук // Історія української мови. Морфологія. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 342–412.

4 Потебня, А. А. Из записок по русской грамматике : [в 4 т.] / А. А. Потебня. – М. : Учпедгиз, 1958. – Т. 1–2. – 534, [2] с.

5 Срезневский, И. И. Мысли об истории русского языка и других славянских наречий / И. И. Срезневский. – СПб. : тип. В. С. Балашева, 1887. – [2], VI, 164, 7 с.

УДК 811.161.3'23:070

А. М. Ермакова

СТЭРЭАТЫПІЗАЦЫЯ ЯК АДЗІН СА СПОСАБАЎ МОЎНАГА ЎЗДЗЕЯННЯ Ў СМІ

У артыкуле разглядаецца стэрэатыпізацыя як адзін з найважнейшых прыёмаў моўнага ўздзеяння ў тэкстах публіцыстычнага стылю. Стэрэатып, канцэнтраваная, схематызаваная карціна свету, адыгрывае значную ролю ў працэсе кадавання і дэкадавання публіцыстычных тэкстаў, павышае ступень даступнасці тэкстаў. Маўленне разглядаецца як мэтанакіраванае сацыяльнае дзеянне. Сцвярджаецца, што стратэгія маўленчых паводзін ахоплівае ўсю сферу працэсу камунікацыі, калі мэтай з'яўляецца дасягненне вынікаў.

У апошнія гады ўзрасла ўвага соцыуму да спосабаў уздзеяння на грамадскую свядомасць. У якасці асноўнай прыметы маніпуляцыі даследчыкі называюць прыхаваны характар уздзеяння, бо сам яго факт не павінен быць заўважаным рэцыпіентам. Адным са шматлікіх моўных спосабаў маніпулятыўнага ўздзеяння з'яўляецца ўжыванне стэрэатыпаў, здольных вуаліраваць факты і падзеі.

Стэрэатыпізацыя – адзін з найважнейшых прыёмаў моўнага ўздзеяння. Ацэначны стэрэатып складаюць аб'екты, што ўваходзяць у класіфікацыйныя структуры